

mariale au Carmel. Les frères de la bienheureuse Marie du Mont-Carmel, Tarascon 1943; *Le plus vieux textes du Carmel*, P 1945; S. Bouchereaux, *La réforme de carmes en France et Jean de Saint-Samson*, P 1950; Louis de Sainte Thérèse, *La Vierge Marie et le Carmel*, Nicolet 1951; Alberto de la Virgen del Carmen, *Maria en la espiritualidad carmelitana*, RdE 13(1954) 239-270; T. Brandsma, DSAM II 156-171; Otto de los Angeles [Filek], *La literatura espiritual entre los carmelitas descalzos de Polonia (1606-1864)*, Monte Carmelo 70(1962) 399-414; K. Górski, *Od religijności do mistyki. Zarys dziejów życia wewnętrznego w Polsce*, Lb 1962, I 99-120; *San José y santa Teresa*, Valladolid 1964; Otto od Aniołów [Filek], *Duchowość zakonna według nauki ojca Hieronima od świętego Jacka (Andrzeja Cyrusa). Studium historyczno-teologiczne*, Kr 1965; R.M. López-Melús, *Espiritualidad carmelitana*, Ma 1968; *Il Carmelo, invito alla ricerca di Dio*, R 1970; *Santi del Carmelo*, R 1972; Simcone della Sagrada Familia, *Panorama storico-bibliografico degli autori spirituali carmelitani*, R 1972; O. Filek, *Nauka i nauczanie w zakonach karmelitańskich*, DTKP II 2, 369-390; E. Bielecki, *Duchowość Karmelu*, WNZP XV 334-358; K. Górski, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kr 1986, 130-156, 360-361; N. Geagea, *Maria, madre e decoro del Carmelo*, R 1988; J. Misiurek, *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej*, Lb 1994-98, I-II (passim); J.W. Gogola, *Życie mistyczne Teresy od Jezusa Marchockiej, karmelitanki bosej 1603-52. Studium z duchowości karmelitańskiej*, Kr 1995; B. Panek, *Pochodzenie i duchowość karmelitów*, Saeculum Christianum 3(1996) z. 1, 131-149.

Czesław Gil

KARMELITAŃSKA REGUŁA, zespół norm i zasad życia opracowany 1206-14 przez → Alberta Avogardo dla eremitów mieszkających na stokach góry → Karmel (2), łączący pustelniczy tryb życia (→ eremicy I) z niektórymi praktykami życia → cenobitów (wprowadzenie urzędu → przeora z wyboru i poddanie eremitów jego władzy, wspólne uczestnictwo w codziennej mszy, → godzinach kanonicznych i w → kulpie, wspólne odmawianie 25 lub 50 razy *Ojciec nasz* przez konwersów nieumiejących czytać w oratorium usytuowanym w środku eremu); r.k. za cel gł. zakonu (nie określała tzw. celu specyficznego) stawiała eremitom zjednoczenie z Bogiem w nieustannej modlitwie, zalecając: środki bezpośrednio łączące duszę z Bogiem – cnoty teol. wiary, nadziei i miłości oraz środki uwalniające serce z uczuć ziemskich – posłuszeństwo przełożonemu, ubóstwo indywidualne (z zachowaniem wspólnej własności) i czystość; nakładała również obowiązek pracy i unikania bezczynności, zachowania codziennego postu (od uroczystości Podwyższenia Krzyża – 14 września, do Wielkanocy z wyjątkiem niedziel), zakazywała spożywania mięsa (z wyjątkiem okresu choroby i słabości oraz podróży, kiedy trzeba było korzystać z jałmużny), opuszczania celi poza udawaniem się na ćwiczenia wspólne przewidziane regułą, nakazywała zachowanie bezwzględnego milczenia (od niesporów do tercji dnia następnego) oraz ograniczenie rozmów do koniecznego minimum w in. porach dnia. Pierwotny łac. tekst r.k. podzielili na rozdziały (I-XVI) pap. Honoriusz III, a tytuły nadał pap. Innocenty IV, dokonując bullą *Quae honorem* z 1247 (bulla z łac. tekstem r.k.: ECar 2(1948) 10-16, oraz w: B.J. Wanat *Zakon karmelitów bosych w Polsce*, Kr 1979, 40-43; *Reguła pierwotna Zakonu NMP z góry Karmelu dana przez błogosławionego Alberta*, bmw ok. 1897; *Reguła, konstytucje, przepisy wykonawcze Zakonu Braci Bosych NMP z góry Karmel*, Kr 1997, 21-30) nieistotnych zmian (uwzględniających warunki eur.), m.in. wprowadzenia wspólnych posiłków w refektarzu (z lekturą przy stole), ograniczenia czasu tzw. wielkiego milczenia od komplety do prymy oraz określenia dóbr, które zakonnicy mogli posiadać jako wspólne. Krótki tekst r.k., zawierający najprostsze i najogólniejsze ramy organizacyjne życia zak. i istotne elementy drogi do Boga, bez piętna średniow. mentalności, a oparty na *Piśmie św.*, ma charakter uniwersalny i zachowuje do dziś swoją aktualność.

Les plus vieux textes du Carmel, P 1944, 85-96; *De regula primitiva Ordinis Beatae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, ECar 2(1948) 5-262; L. Saggi, *La mitigazione del 1432 della regola carmelitana*, Carm 5(1958) 3-29; C. Cicconetti, *L'indole canonica della regola del Carmelo*, Carm 15(1968) 54-56; R. Hendriks, *De primigenia Ordinis Carmelitarum inspiratione in regula expressa*, tamże 46-53; C. Cicconetti, *La regola del Carmelo. Origine, natura, significato*, R 1973; Girolamo de la Madre di Dio, *La regola del Carmelo*, Tn 1977; B. Edwards, *Die Regel des heiligen Albert – die Regel des Karmel*, Wü 1979; S. Possanzini, *La regola dei Carmelitani. Storia e spiritualità*, Fi 1979; B. Secondin, *La regola del Carmelo. Per una nuova interpretazione*, R 1982; C. Cicconetti, DIP VII 1455-1464; Ch. Butterweck, J. Jantsch, *Die Regel des Karmel. Geschichte und Gegen-*

wart einer Lebensnorm, Asch 1986; M. Caprioli, *Commenti alla regola carmelitana*, Quaderni carmelitani 2-3(1987) 123-143; *La regola del Carmelo. Testo e commento*, tamże 211-241; *Le origini e la regola del Carmelo*, R 1989; C. Cicconetti, *The History of the Rule*, w: *Albert's Way*, R 1989, 23-49; B. Secondin, *What is the Heart of the Rule?*, tamże 93-132; C. Cicconetti, *Lecture simbolice della regola del Carmelo*, Carm 39(1992) 22-86; O. Steggink, K. Waaijman, J. Tigheleer, *An Historical-semantic Approach*, w: *Approaches to the Rule of Saint Albert*, R 1992, 35-85 (Komentarz do Reguły Zakonu Braci NMP z góry Karmel, Biblioteka duchowości karmelitańskiej I, Kr 1994); K. Waaijman, H. Blommenstijn, *A Dynamic Structural Approach*, w: *Approaches to the Rule of Albert*, R 1992, 107-128.

Miroslaw Daniluk

KARMELITAŃSKA SZTUKA, twórczość artyst. powstała na potrzeby zakonu karm., kształtowana wg powszechnie stosowanych stylów w architekturze, stosująca niekiedy sobie tylko właściwe rozwiązania; także sztuka samych karmelitów, tworzących dla zakonu; szk. inspirowana zasadami opracowanymi przez zakonników, dostosowanymi do realizacji reguły zak., oraz odzwierciedlająca (podobnie do sztuki jezuitów i dominikanów) tendencje w Kościele (np. sztuka po Soborze Tryd., realizacja idei propagowanych przez Karola Boromeusza) poprzez odpowiednie kształtowanie architektury klasztorów i stosowany dobór rzeźby oraz malarstwa (program ikonogr. odzwierciedlający kult MB i Józefa Oblubieńca, *Wizja św. Szymona Stocka*, prorocy Eliasza i Elizeusz oraz święci Karmelu).

I. KARMELICI TRZEWICZKOWI – 1. Architektura – Najstarszą normą prawną budownictwa u karmelitów jest zapis w pierwotnej regule → Alberta Avogarda („Mieszkać zaś będziecie mogli na miejscach samotnych lub tam, gdzie wam je ofiarują. Mają one być stosowne i odpowiednio do sposobu życia waszego zakonu [...]. Ponadto, zgodnie z położeniem miejsca, gdzie postanowicie zamieszkać, niech poszczególne bracia mają oddzielne cele, które każdemu z nich wyznaczy osobiście przeor [...]. Cella przeora powinna znajdować się przy wejściu na miejsce [waszego zamieszkania], tak aby on pierwszy spotykał tych, którzy tam będą przychodzić [...]. Pośrodku cel ma być zbudowana kaplica, gdzie codziennie rano powinniście się zbierać, aby uczestniczyć we Mszy św., gdy tylko to będzie możliwe” – *Reguła „pierwotna” Zakonu NMP z góry Karmel dana przez św. Alberta patriarchę jerozolimskiego, a zatwierdzona przez papieża Innocentego IV*, w: *Reguła, konstytucje, przepisy wykonawcze Zakonu Braci Bosych NMP z góry Karmel*, Kr 1997, 22-23, 25); zasady zawarte w regule stały się obowiązującą normą budowy nowych klasztorów, ich wzorcem zaś był klasztor na górze Karmel w Hajfie (ruiny w dolinie Wadi es-Siah przy źródle Eliasza). Badania archeol. przeprowadzone 1987 pod kierunkiem Eugenii Nitowskiej (Damiana od Krzyża OCD) dowiodły istnienia w tym miejscu (V-XIII w.) wspólnoty pustelników chrześc. naśladowujących styl życia proroka Eliasza, którzy wykuli w wapiennej skale 2-kondygnacyjną kaplicę na podobieństwo stajenki betlemskiej; forma tej kaplicy symbolizowała i przypominała tajemnicę wcielenia Syna Bożego, jego narodzenie w stajni betlemskiej oraz Boże Macierzyństwo Maryi (ogłoszone na Soborze Efes. jako dogmat wiary). O kulcie MB i św. Eliasza świadczą znalezione tutaj ceramiczne kaganki z napisami *Theotokos* i *Sanctus Elias*; w XII w. do pustelników przyłączyli się krzyżowcy z Europy, a jeden z nich, → Brokard, zorganizował formalną wspólnotę zakonną. W pobliżu źródła Eliasza, na przeciw skalnej grotty-kaplicy zbudowano klasztor z kościołem MB, wzniesionym na fundamentach kaplicy bizant. z VIII w., w stylu wczesnogot. (zachowany ostry łuk portalu i słuzki filarowe), jako świątynia 1-nawowa, 3-prześłowa z 1-prześłowym prezbiterium, o 2 stopnie wyniesionym ponad poziom nawy, z przylegającymi od zewnątrz do elewacji kościoła celami zak. i układem pomieszczeń z celą przeora odpowiadającym przepisom reguły św. Alberta; wg tego modelu budowano klasztor pustelnicze w Europie po wyemigracji karmelitów z Palestyny, wznosząc w tym przejściowym okresie małe

kościół salowe dla własnego użytku. Z chwilą zmiany sposobu życia z eremickiego na cenobicki i zaliczenia karmelitów do zak. żebrzących, zakonnicy podejmowali studia i działalność apost. przy swoich klasztorach, co wpłynęło na nowy układ pomieszczeń; 1261 pap. Aleksander IV udzielił karmelitom pozwolenia na posiadanie kościoła z dzwonnica z jednym dzwonem oraz cmentarza na własny użytek (*Bullarium carmelitanum*, R 1715, I 20); odtąd zakon wznosił swoim nakładem kościoły z klasztorami lub przyjmował fundacje możnowładców, a także kościoły darowane przez biskupów. Najstarsze klasztory z XIII w. w Hiszpanii (Sangüesa, Camprodon, Manresa), Niemczech (Bamberg), na Cyprze i na terenie dzisiejszych Włoch były jeszcze rom.; kościoły wznoszono jako budowle 1-nawowe z bocznymi kaplicami lub na rzucie krzyża łac.; większość klasztorów w XIII-XVI w. należała już jednak do stylu got.; karmelici jako zak. żebrzący preferowali klasztory i kościoły uboższe w założeniach przestrzennych, ich świątynie były najczęściej 1-nawowe z szeregiem ołtarzy w płycinach bocznych elewacji, bez wież flankujących fasadę, na rzucie prostokąta lub krzyża łac., stosowano również założenia bazylikowe 3-nawowe oraz halowe; obszerne prezbiterium zakończone było apsydą lub w formie wieloboku, później często prostą ścianą (Anglia), z bramkami po bokach ołtarza gł., prowadzącymi do chóru zak. lub zakrystii w jego przedłużeniu. Pod względem stylistycznym budowle karm. różniono w zależności od lokalnej lub regionalnej tradycji oraz charakterystyczne cechy budownictwa (np. w Hiszpanii tradycje mauretańskie, w pn. Włoszech budownictwo longobardzkie) – we Włoszech często zamiast sklepień krzyżowo-żebrowych stosowano płaskie stropy kasetonowe. Do większych założeń przestrzennych należy 5-nawowy kościół w Pawii (XIV w.), wzniesiony na rzucie prostokąta w konwencji architektury lombardzkiej, z fasadą podzieloną 5 lizenami, zwieńczonymi pinaklami, z portalami zakończonymi wimpergami; najstarszy kościół Karmelitów w Mesynie na Sycylii uległ zniszczeniu 1783 w czasie trzęsienia ziemi; got. kościół w Trapani (1332) został przebudowany 1760 w barok. stylu przez G. Amica; kościół w La Valletta na Malcie projektowany 1570 przez G. Cassara miał 3 nawy i 10 ołtarzy; w Hiszpanii większość klasztorów uległa zniszczeniu w czasie kasaty zakonu (1835) – kościół w Barcelonie, przebudowany w XV w., zachował swój got. charakter z centr. nawą i 5 parami kaplic po bokach; got. kościoły z XIV w. w Manresa, Olot i Peralada ulegały przebudowie i zniszczeniu po kasacie zakonu. Zachowane ruiny got. kościoła w Lizbonie z fundacji bł. Noniusza Alvareza Pereiry, projektowanego przez Affonsa, Rodriga i Gonçala Anesów, wskazują, iż była to świątynia typu bazylikowego z 3 nawami i transeptem, o zbarokizowanym w XVII w. wnętrzu; got. kościoły w Moura z 3 nawami i w Colares na rzucie krzyża łac. z jedną nawą zmienioną w XVII i XVIII w. na barok.; majestatyczny klasztor w → Evorze z 1-nawowym kościołem na rzucie krzyża łac. miał 6 ołtarzy w niszach nawy gł., 2 ołtarze w ramionach transeptu i główny w prezbiterium jako sanktuarium MB, zniszczony 1563 podczas oblężenia miasta przez wojska Jana Austriackiego.

Liczne klasztory got. we Francji, Niemczech oraz w Niderlandach zdewastowano i zniszczono w czasie wojen rel. i rewolucji franc. (1789); got. świątynie w Awinionie, Marsylii, Le Luc i La Rochette pozostały kościołami par.; w dawnym klasztorze z XIV w. w Awinionie zachowały się malowidła: N. Mignarda, G. Greve'a, G.E. Greve'a, P. Parrocela, Ph. Sauvana; kościół z XIV w. w Metz (gł. architekt katedry P. Perrat) 1926 zniszczono i rozebrano; kościół w Saint-Amand pełnił funkcję ratusza, a kościół w Melun zamieniono na teatr, klasztor w Liège przekształcono w hotel; podobny los spotkał klasztor w Niemczech i Niderlandach.

Rozróżniano 3 rodzaje klasztorów: duże (apost. i formacyjne, te ostatnie dzielono z kolei na nowicjaty oraz domy studiów filoz. i teol.), średnie i małe. Wszystkie domy formacyjne, w

których ustanowiono tzw. studia gen. (1324 – Paryż, Tuluza, Bolonia, Montpellier, Kolonia, Londyn i Awinion; 1357 – Barcelona, Neapol, Mediolan, Perpignan, Brugia i Cogers) należały do większych klasztorów, musiały mieć kilkadziesiąt cel mieszkalnych dla zak. studentów i wykładowców, refektarz, kapitułarz, chór zak., sale wykładowe, kuchnię, bibliotekę, skryptorium. Kościoły z chórem zak. i zakrystią w tych domach również należały do większych. Powszechnie stosowano układ przestrzenny w formie czworoboku; do kościoła przylegał klasztor z trzema skrzydłami 2- lub 3-kondygnacyjnymi, podpiwniczonymi, z dziedzińcem pośrodku; zazwyczaj wokół klasztoru był ogród warzywny i sad z zapleczem gosp.; got. kościoły w Hiszpanii, Francji, Niemczech i Anglii w tego typu klasztorach były okazałe z korpusem 3-nawowym, kryte sklepieniami kolebkowo-żebrowymi, z dzwonnica w pobliżu fasady lub z wieżą flankującą fasadę. Wymagano, aby przed rozpoczęciem budowy przełożeni skonsultowali się z jednym z dwóch prefektów budowy w prowincji, posiadających odpowiednie przygotowanie z dziedziny architektury, inżynierii i budownictwa.

W okresie renesansu i baroku klasyczny układ przestrzenny oraz rozmieszczenie pomieszczeń pozostały niezmiennione, zmodyfikowano tylko cechy charakterystyczne, konstrukcję, detale i artykulację wnętrza oraz elewacji na typowe dla nowych stylów. W renesansie wybudowano mało kościołów, natomiast bardzo dużo w okresie baroku, w wielu świątyniach wymieniono got. sprzęty i dekoracje na barokowe. W dobie renesansu w pd. Europie stosowano arkadowe krążanki, rozmieszczone wokół wewn. dziedzińca klasztoru, z ustawioną pośrodku na cokole rzeźbą patrona klasztoru lub zakonu; zrezygnowano z łuku ostrego na rzecz arkady, zniknęły także got. elewacje, zastąpione elewacjami renes. z siatką podziałów klasycznych (pilastry, półkolumny, nisze, tympanony i atyki). W stylu renes. powstały hiszp. klasztory 2-kondygnacyjne z otwartymi, arkadowymi krążankami wokół dziedzińca: Pietrahita (Avila), Grenada, Salamanka, Barcelona, Valladolid, Madryt, Requena, Jaén, Utrera, Kordowa, Jerez de la Frontera; najwięcej klasztorów w tym stylu wzniesiono we Włoszech, oczywiście renesansu.

Po Soborze Tryd. klasycznym modelem kościoła kontrreformacyjnego stał się jez. kościół Il Gesù w Rzymie (→ jezuita IV); w XVII i XVIII w. model ten z różnymi modyfikacjami fasady dominował w całej Europie, dotarł także do środk. i pd. Ameryki. W dobie absolutyzmu oświeconego (szczeg. → galikanizmu i → józefinizmu) z powodu likwidacji i kasaty większości klasztorów w Europie zaznaczył się upadek życia zak.; jego odrodzenie nastąpiło w 2. poł. XIX w., kiedy zakony odzyskiwały powoli zniszczone kościoły i klasztory lub budowały nowe w obowiązującym wówczas stylu eklektycznym, a także stylach hist. (szczególnie neorom. i neogot.), secesyjnym aż do nowoczesnych rozwiązań żelbetowych.

W Polsce najstarszym, macierzystym i głównym jest klasztor Karmelitów w Krakowie na Piasku, ze sławnym sanktuarium MB Piaskowej, fundacji 1397 św. Jadwigi Królowej; dalsze fundacje za Jagiellonów powstały w Bydgoszczy (ok. 1400), Poznaniu (1400), Jaśle (1438) i Gdańsku (1462); były to got. klasztory budowane wg przyjętych w zakonie założeń przestrzennych i duszpast. potrzeb; zniszczone w znacznym stopniu w czasie wojen szwedz. w poł. XVII w., były odbudowywane lub wznoszono na nowo już w barok. stylu (dynamiczny rozwój przypada na XVIII w.); przeważyły kościoły w typie Il Gesù ze zmodyfikowaną fasadą wzniesione na planie prostokątnym, z 3 nawami, lub na rzucie krzyża łac. z centr. nawą i rzędami kaplic po bokach; niektóre kościoły były znaczącymi sanktuariami (Kraków, → Białyńcze, → Boiszowce, Obory, Wola Gułowska, Pilzno k. Dębicy).

2. Rzeźba – Królewskie i książęce fundacje miały bogate wyposażenie świątyń (ołtarze, stalle, ambony, chrzciel-

nice, konfesjonały, organy), pochodzące z renomowanych warsztatów snycerskich; rzeźby najczęściej polichromowano (szczeg. we Francji, Hiszpanii, Niderlandach i Niemczech); dominowała tematyka związana z patronatem MB z góry Karmel, wizją Szymona Stocka (czyli MB Szkaplerznej), Eliasza i Elizeusza. Szeroko rozpowszechniony kult świętych: Józefa Oblubieńca, Anny i Joachima oraz Alberta Avogardo, Anioła męczennika, Andrzeja Corsiniego, Marii Magdaleny de Pazzi, Piotra Tomasza, Mikołaja Francuza, Teresy Wielkiej oraz bł. Franco ze Sieny (Francesco Lippi), owocował wieloma ołtarzami, kompozycjami reliefowymi i rzeźbą pełnoplastyczną, umieszczanymi m.in. w pomieszczeniach klasztornych, korytarzach i dziedzińcach. Do najpopularniejszych rzeźb MB należy „uśmiechnięta”, marmurowa Madonna z Trepano z XIII w. (przypisywana G. Pisano); znane są również in. jej przedstawienia: w Cagliari (Sardynia) z XVI w. z cedru libańskiego, Bolonii (rzeźba G. Cortese), Madrycie (dzieło J. Sáncheza Barby), w Alcalá de Henares, Requena (*MB Soterrana*, ukryta przed najazdem muzułm.), Onda (posąg MB sprzed czasów mauretańskich), Jerez de la Frontera (rzeźba z XVI w.), Grenadzie (figura *MB Szkaplerznej*), Recife w Brazylii (portug., cedrowa figura MB z XVI w., będąca patronką miasta), w Kolonii (*Virgo Gaudiosa* z XVI w.), Heilbronn (drewniana *Pieta* z XV w.), Straubingu (tronująca MB, uśmiechająca się do Dzieciątka, tzw. *Rosnąca Dziewica*), Oborach (got. *Pieta* z 1400).

Najcenniejsze zabytki rzeźby renes. znajdują się we wł. klasztorach (Florenceja, Neapol, Rzym, Piza); do najwybitniejszych zabytków należy karm. kaplica Brancacci w kościele S. Maria del Carmine we Florenceji oraz sanktuarium MB – La Bruna w Neapolu z XIII w. z licznymi zabytkami renes. i barok. sztuki: łaskami słynący wizerunek MB umieszczono w marmurowym retabulum w formie niszy (edikuli) o bogatym programie ikonogr. (przypisywane T. Malvito); adaptacji renes. edikuli do barok. ołtarza dokonali bracia Gennaro i Giuseppe Cimafonte, z końca XV w. pochodzi ołtarz św. Barbary sygnowany przez Malvito.

W wystroju kościołów w Hiszpanii, Belgii, Niemczech, Austrii i Brazylii często spotykane są przedstawienia świętych i błogosławionych karm. w renes. i barok. ołtarzach, niszach i fasad, nad portalami wejściowymi do klasztorów oraz w bogatej sztukaterii figuralnej wnętrza świątyni; w dolnych częściach elewacji świątyni i kaplic często umieszczano dzieła rzeźby sepulkralnej: nagrobki fundatorów i dobrodziejów klasztoru (sarkofagi z rzeźbami), epitafia i pamiątkowe tablice. Zakon miał również własnych artystów rzeźbiarzy i snycerzy; brat Zygfryd (1728) jest twórcą słynnych stall klasztoru w Hirschhorn (Hesja), brat Leopold od św. Alberta wyrzeźbił ołtarze i ambonę w Bambergu, a brat Modest od św. Stefana – 8 ołtarzy w kaplicach tegoż kościoła.

3. Malarstwo – Wg katalogu karm. kościołów z 1766 na 526 świątyni poświęconych MB, 293 było pod wezw. NMP z góry Karmel, co podkreślano zarówno w malarskim, jak i rzeźbiarskim wystroju, inspirowanym scenami z życia MB – patronki zakonu; często wykorzystywano ponadto tematy z dzieł proroka Eliasza i Elizeusza oraz świętych i błogosławionych Karmelu. Najstarsze zabytki temperowego malarstwa tablicowego pochodzą z XIII w.; należy do nich obraz *MB z góry Karmel* w Nikozji na Cyprze, przywieziony (wg tradycji) przez karmelitów z Palestyny (obecnie w Muzeum Bizant., fundacji abpa Makariosa III w Nikozji), przedstawiający MB w płaszczu opieki, z Dzieciątkiem na lewej ręce, ochraniającą grupę 10 karmelitów, malowany w bizant. konwencji renesansu Komnenów (po obu stronach kompozycji gł. ma po 8 miniatur ilustrujących łaski i cuda MB z góry Karmel). Najpopularniejszym obrazem kultowym w zakonie jest *Madonna Karmelitańska* z XIII w., zw. *La Bruna* (od ciemnej karnacji przechodzącej w brązowy kolor), w bazylice Karmelitów w Neapolu, będąca obrazem tablicowym namalowanym w Toskanii w stylu

bizant., z 8-ramienną gwiazdą na prawym ramieniu, z MB w błękitnym płaszczu i czerwono-brązowej tunice, w półpostaci, z Dzieciątkiem Jezus na lewej ręce, przytulającym twarzyczkę do jej policzka i prawą rączką pieszczącym podbródek Matki (typ → Eleusa; jego liczne kopie czczone są w Belgii oraz w Niemczech); bizant. proveniencję mają łaskami słynące obrazy tego samego typu Eleusy w klasztorze S. Maria in Traspontina w Rzymie oraz *Madonna del Popolo* z XIII w. ze szkoły tokańskiej we Florenceji; karm. program ilustrujący wizję Szymona Stocka i przywileju sobotniego ma tablicowy obraz *MB Szkaplerznej* przyobleczonej w słońce z księżycem pod stopami, Dzieciątkiem na lewej ręce, prawą dłonią ukazującą odkrytą pierś jako znak Bożego Macierzyństwa i pośrednictwa łask, wokół centr. postaci Maryi znajdują się miniatury przedstawiające łaski szkaplerza karm.; obraz malowany w XV w. przez Tommaso de Vigilia, przechowywany jest u karmelitów w Corleone (Sycylia). Kultowe przedstawienia MB Karm., świętych i błogosławionych karmelitów malowali sławni artyści renesansu i baroku: Masaccio, Masolino (Florenceja), M. Preti, F. Solimena, G. Balducci, S. Cangiano (Neapol), Guercino, G. Reni (Bolonia), G.B. Tiepolo, G. Canlassi, G. Calandrucci, L. Malmeluzzi, F. Chiari, M. Piccione (Rzym), O. Gabrielli, G. Specchiotti (Wenecja), D. Velázquez (Sewilla), B.E. Murillo, A. Mor (Madryt), S. Reinhard (Bamberg), J.B. de Ruel (Würzburg), P.P. Rubens, P. Ykens, J. Jordaens (Antwerpia). Najwybitniejszym malarzem karm. był Filippo → Lippi z Florenceji oraz jego współpracownik brat Diamante; Lippi był malarzem nadwornym Medyceuszów; oprócz licznych obrazów tablicowych tworzył freskowe malarstwo renes., którym przyozdobił katedry w Prato i Spoleto; najczęściej malował *MB z Dzieciątkiem*, *Zwiastowanie*, *Boże Narodzenie*, *Adorację Dzieciątka Jezus*.

Liczne kościoły i klasztory ozdabiano polichromią o tematyce karm., jak apoteozy MB Szkaplerznej, św. Józefa, proroków Eliasza i Elizeusza oraz świętych Karmelu; klasztor we Frankfurcie n. Menem J. Ratgeb upiększył freskami (ukończonymi 1517), pokrywającymi krużganki 3 skrzydeł i refektarza, poświęconymi życiu Chrystusa i emigracji karmelitów z góry Karmel do Europy.

Karmelicy w większych klasztorach Europy mieli skrytoria i pracownie iluminatorskie; kolebką renes. malarstwa była Florenceja, w której jako miniaturzyści zasłynęli w XIV w. dwaj karmelicy: Michał del Bosco da Pauzano i Franciszek di Lambertuccio; klasztor prowadził też szkołę miniaturzystów, przyswajających sobie osiągnięcia artyst. (wysoki poziom i biegłość techn., znajomość perspektywy), o czym świadczą zachowane kancjonały klasztoru (11 tomów) w Museo di S. Marco we Florenceji. Iluminatorskie pracownie istniały również we Francji, Hiszpanii, Niemczech i Czechach; w Pradze 1397 wykonano antyfonarz przywieziony przez zakonników na nową fundację do Krakowa, w której także powstała pracownia iluminatorska i skrytorium (pochodzi z niej np. grafał z 1644, wykonany przez Stanisława ze Stolca, ozdobiony licznymi miniaturami); brat konwers Grzegorz od św. Mateusza (1735-84) skopiował i iluminował księgi liturg. dla klasztoru w Straubingu i Abensbergu. Do ilustracji pierwodruków karmelicy korzystali z techniki drzeworytu i miedziorytu – Abraham van Diepenbeck wykonał dla klasztoru w Antwerpii 42 rysunki na temat legendarnego życia proroka Eliasza, z których Adriaen Lommelin sporządził sztychy dla zilustrowania dzieła *Speculum carmelitanum* Daniela od Maryi Dziewicy (1680), a także wraz z Peeterem Clouwetem serię 8-kątnych rycin świętych karm. wg projektu Diepenbecka, Arnold van Wersterhaut zaprojektował i wykonał rytowane portrety 59 gen. zakonu karm., opublikowane przez M. Ventimiglia w: *Historia chronologica priorum generalium* (Na 1773).

II. KARMELICI BOSI – I. Architektura – Nowe budownictwo sakr. dostosowało się do wytycznych kontrefor-

macji, sformułowanych po 1572 przez wielkiego odnowiciela katolicyzmu Karola Boromeusza, żądającego w swych *Institutiones fabricae et superlectilis ecclesiarum*, by architektura kościołów odznaczała się dostojnością oraz ekspresją form i aby tymi środkami wzmacniała efekty ceremonii rel., oddziałując na widza; wnętrza miały być przestronne, jasne i kompozycyjnie podporządkowane wielkiemu ołtarzowi, fasady zaś okazałe, ozdobione figurami świętych, skalą i sytuacją dominującą nad otoczeniem. Taki program założeń ideowych nakreślony został w budownictwie sakr. w dobie kontrreformacji i zrealizowany 1574 przez G. della Portę; taki też program budownictwa sakr. przyjęli i opracowali do swoich potrzeb karmelici boscy, których architektura cechowała się niezwykłą doskonałością i nowoczesnością stylu. Najstarsze przepisy *Constitutiones complutenses* (1581) nie zawierały jeszcze konkretnych przepisów budowy klasztoru, zabraniały tylko budowania i przyjmowania zbyt bogatych klasztorów, gdyż winny one odznaczać się prostotą i skromnością (długość i szerokość celi mieszkalnej nie powinna przekraczać 12 stóp); 1614 na kapitule gen. w Rzymie utworzono komisję do opracowania projektu przepisów budowy kościołów dla całej wł. kongregacji; w skład komisji weszli: gen. zakonu – Ferdynand od Matki Bożej (Martinez), wraz z 4 definitorami gen. oraz przeorzy klasztorów z Brukseli, Paryża, Kremony i Lublina, którego przełożonym był wtedy Filip od św. Jakuba (Jan Feliks de Sarti), kierujący budową lubel. kościoła MB Szkaplerznej; komisja skonsultowała projekt przepisów z ówczesnym architektem Rzymu C. Maderną – autorem planu kościoła S. Maria della Vittoria, budowanego w tym czasie (1612–20) dla karmelitów bosych; opracowane przepisy dotyczyły budowy kościołów i klasztorów; ustalono, że kościoły mają być budowane na rzucie krzyża łac., o szerokości 46 palm (11,04 m), długości 145 palm (ok. 35 m) z 2 lub 3 parami kaplic po bokach nawy; za wzór dla całej wł. kongregacji komisja przyjęła rzym. kościół karmelitów bosych S. Maria della Scala, wzniesiony na wzór kościoła jez. Il Gesù, wg projektu F. da Voltery. Klasztor miał składać się z 2 części: *claustrum exterius* – części zewn., zlokalizowanej wokół małego dziedzińca, przy wejściu, od którego prowadzą do właściwego klasztoru krużganki (loggie), *claustrum interius* – właściwego klasztoru usytuowanego wokół większego podwórza (20,33 x 20,44 m), także z krużgankami; najważniejsze pomieszczenia to: 40 cel mieszkalnych (2,88 x 2,88 m), 7 cel większych dla chorych (3,84 x 3,36 m), oratorium (9,60 x 5,76 m), refektarz (14,40 x 5,76 m). Opracowane przepisy budowy kościołów i klasztorów zostały zatwierdzone na okres próbny przez definitorium gen. w Rzymie (29 IV 1614) i wysłane do wszystkich klasztorów jako zarządzenie; przepisy te, korygowane i uzupełniane 1617, a także 1620 na kapitułach w Rzymie, dotyczyły budowy własnym nakładem, a gdyby zakonowi ofiarowano gotowe budynki, należy je przyjmować takie jakie są; ustalono, że nie wolno rozpoczynać budowy domu zak. dopóki definitorium zakonu nie udzieli zezwolenia oraz nie ustali odpowiedniego planu i sposobu budowy.

Przyjęto 2 typy budowy kościołów: pierwszy na planie krzyża łac. z kaplicami po bokach nawy, pod warunkiem, że nie może być więcej ołtarzy niż 7 (łącznie z głównym); drugi plan kościoła centr., 1-nawowego, z ołtarzem gł. i dwoma bocznymi. Kościoły miały być bezwieżowe; zabroniono też kopuł nad skrzyżowaniem transeptu, a dla dzwonów przewidziano zwykłe dzwonnice; ustalone warianty kościołów mogły być większych rozmiarów, w zależności od potrzeb duszpast. i zaludnienia; o doborze odpowiedniej formy i rozmiarów decydować miała rada prow.; klasztory dzieliły się również na większe (o 45 celach mieszkalnych) i mniejsze (o 20 celach), w zależności od przeznaczenia klasztoru; wymiary kościoła i pomieszczeń klasztornych też uległy korektom; ustalono granice szerokości nawy kościoła większego (do 40 palm – 9,60 m), mniejszego (7,92 m) o długości wg proporcji.

W zakresie budowy udzielono większych kompetencji radom prow.; postanowiono, że każda prowincja sporządzi dla siebie 2 plany budowy kościołów i klasztorów, jeden dla większych domów zak., drugi dla mniejszych; plany opracowane przez architekta definitorium prow. prześle do zatwierdzenia definitorium gen.; jeśliby zatwierdzone plany nie mogły być zrealizowane w poszczególnych wypadkach z powodu trudności lokalnych lub terenowych, rada prow. wyznaczy i zatwierdzi in. projekty; do jej kompetencji należy również ustalenie wielkości klasztoru w danej miejscowości. Przełożonemu klasztoru nie wolno było zmieniać przydzielonego planu ani wymiarów bez zgody odpowiednich władz. Ustalony kodeks przepisów budowlanych po okresie próby został zatwierdzony 1623 na kapitule gen. oraz w całości włączony do nowych konstytucji karmelitów bosych, zatwierdzonych przez Stolicę Apost. i obowiązujący całą wł. kongregację.

Poszczególne prowincje opracowywały własne szczegółowe plany, a po uzyskaniu aprobaty definitorium gen. realizowały je. Rygory prawne i nakładane przez wizytatorów gen. sankcje stały się przyczyną ujednolicenia architektury karm. w całym zakonie. Układ pierwszych kościołów w XVII w. był zgodny z przepisami i wzorami rzym. kościołów S. Maria della Scala i S. Maria della Vittoria; ten ostatni budowany był wg projektu architekta Maderny na rzucie krzyża łac., z 3-przesłową nawą, nakrytą kolebkowymi sklepieniami z lunetami bez gurtów; po bokach nawy architekt umieścił 3 pary kaplic otwartych, a nad skrzyżowaniem nawy i transeptu płaską kopułę na żaglach, z latarnią ukrytą z zewnątrz w niewysokim tamburze, nakrytym dachem namiotowym; 3-przesłowa, 2-kondygnacyjna fasada, zwieńczona tympanonem (odmiana typu Il Gesù) jest dziełem (1624–26) G.B. Sorii. Kościół ten (wraz ze starszym S. Maria della Scala zbudowanym wg planów Voltery przy współudziale architekta O. Mascherino) był zasadniczym modelem dla karm. kościołów we Francji, Belgii, Austrii, Niemczech i Polsce.

Kościół rzymskiej prowincji karmelitów bosych w Terni, zbudowany 1626–30 na planie krzyża łac., ze ślepą kopułą na skrzyżowaniu nawy i transeptu oraz 2 parami kaplic po bokach nawy, z prostym zamknięciem prezbiterium, w przedłużeniu którego zlokalizowano chór zak., jest doskonałym przykładem realizacji przepisów budowlanych zakonu; ten typ naśladują kościoły: św. Józefa w Wiedniu (1623), św. Józefa w Paryżu (1628), św. Michała i Józefa w Krakowie (1611–36), św. Teresy w Przemyslu (zbudowany 1622–30 przez muratora Ligęzkiego, fundacji Marcina Krasickiego, wojewody podolskiego), kościół Najsw. Zbawiciela w Wiśniczu wg projektu M. Trapoli (1622–30; fundacji Stanisława Lubomirskiego, wojewody krak.), św. Józefa w Poznaniu (wg planów J. Catenaziego i K. Bonadury, 1635–87); do tego samego rodzaju kościołów większych z 3 kaplicami w bocznych nawach należą: MB Szkaplerznej w Awinionie (1613), św. Teresy w Mantui (1642), MB z góry Karmel w Sienie (1684), Wniebowzięcia NMP i św. Józefa w Warszawie (1639–81), św. Michała Archanioła w Wiśniowcu k. Krzemieńca (1645–1730). Do podobnego typu świątyń trzeba zaliczyć odmianę mniejszych kościołów na rzucie krzyża łac. bez bocznych kaplic z 3 ołtarzami (o szerokości nawy – 7,92 m), budowanych dla karmelitanek bosych: MB Loretańskiej we Lwowie (fundacji Jakuba i Teofili Sobieskich, wg projektu G.B. Gisleniego, 1644–90), św. Józefa i Teresy w Wilnie (fundacji Stefana Paca, podkanclerzego litew., wg projektu Gisleniego, 1655–96), a ponadto kościół eremicki Karmelitów Bosych w Czernej (fundacji Agnieszki Firlejowej, wojewodziny krak., 1629–40) i Karmelitanek Bosych w Krakowie przy ul. Kopernika (fundowany przez Jana Szembeka, kanclerza wielkiego koronnego, wg projektu K. → Bażanki, 1719–25).

Inny typ kościołów karm. to świątynie centr. większe z rzedami kaplic po bokach nawy, powszechnie spotykany w różnych prowincjach; w Polsce zrealizowane zostały: kościół MB Szkaplerznej w Lublinie (1612–19; pod kierunkiem J.

Balina i J. Tremanzela), Niepokalanego Poczęcia NMP w Krakowie (1634–83), św. Teresy w Wilnie (fundacji Ignacego Dubowicza, radnego miasta, i Paca, wg projektu K. Tencalli, 1635–52), Podwyższenia Krzyża Świętego w → Grodnie (z fundacji A. i B. Kotowiczów, 1736); budowano także kościoły centr. 1-nawowe o szerokości 7,92 m, z półokrągłymi płycinami w bocznych elewacjach na ołtarze, jak np. w kościele Karmelitanek Bosych w Krakowie (budowanym wg projektu Jana Trevano), pod wezw. Ducha Świętego na Krak. Przedmieściu w Warszawie, św. Józefa w Lublinie (wg projektu Balina), Najśw. Imienia Maryi w Poznaniu.

Zgodnie z założeniami programu kontrreformacyjnego ważną rolę spełniała → fasada z określonym planem ikonogr., dostosowana do otoczenia; w kościołach karm. przyjął się i powszechnie był stosowany zmodyfikowany wzorzec Porty ze świątyni Il Gesù, w wydaniu rzym. kościołów S. Maria della Scala i S. Maria della Vittoria, polegający na spiętrzeniu porządków archit. w dwóch kondygnacjach – dolna odpowiadała wysokości bocznych kaplic i była szersza, 3-osiowa w niszy w bocznych osiach, górna z dużym oknem od strony nawy była dostosowana do jej szerokości i wysokości ze spływami wolutowymi po bokach; całość zwieńczona tympanonem z krzyżem na szczycie i kulami lub kandelabrami po bokach; na osi nawy umieszczano portal (najczęściej kamienny) flankowany kolumnami z przerwanym przyczółkiem ozdobionym herbem fundatora i tablicą dedykacyjną lub niszą na statucie MB czy też św. Józefa (w Wiedniu, Pradze, Krakowie, Wiśniczu, Madrycie, Avili); in. odmianą fasady typu Il Gesù była fasada 3-przesłowa i 3-kondygnacyjna (w Poznaniu, Wiśniowcu k. Krzemieńca, Grodnie, Milatynie Nowym i w kościele Niepokalanego Poczęcia NMP w Lublinie). W XVIII w. nie przestrzegano już tak rygorystycznie przepisów budowy, łatwiej uzyskiwano zezwolenia na innowacje, zwł. w bryle kościoła, zaczęto budować okazałe kościoły z wieżami i kopułami (w Berdyczowie, Milatynie Nowym, Głębokiem k. Dżisny, Miadziolu, Wiśniowcu k. Krzemieńca, Kamieńcu Podolskim, Zagórze k. Sanoka).

Autonomiczna Kongregacja św. Józefa w Hiszpanii miała mniej precyzyjne przepisy budowy; konstytucje z 1658 postanawiały, że klasztory i kościoły, zgodnie z ubóstwem zakonu, mają być skromne oraz budowane wg jednego planu założenia przestrzennego we wszystkich prowincjach; szerokość kościoła wynosiła 7,56 m, wewn. dziedziniec klasztoru – 16,28 x 17,76 m; konstytucje zalecały również budowę klasztorów w pewnej odległości od miast albo na przedmieściach – dla zachowania ciszy wymaganej do modlitewnego skupienia; kościoły były najczęściej 1-nawowe na rzucie prostokąta z prezbiterium zamkniętym prostą ścianą i bocznymi ołtarzami w niszach bocznych elewacji nawy lub na rzucie krzyża łac.; fasady budowano przeważnie z ciosu w wertykalnymi podziałami lizen, na osi nawy umieszczano bogaty portal flankowany kolumnami z klasycznym belkowaniem, zwieńczony przerwanym tympanonem, pośrodku którego wznoszono edikule z rzeźbą patrona świątyni, nad nią zaś zwykle sytuowano okno w barok. ramie, otwierające się na chór kośc.; obok okna umieszczano w kartuszach herby zakonu i fundatora kościoła; stosowane są też in. rozwiązania, np. w Valladolid fasadę flankują wieże z dzwonami, a Salamanca (charakterystyczne dla sakr. budownictwa) ażurowe facjaty, 2-kondygnacyjne w kształcie edykuli; sklepienia kolebkowe pokryte są sztukaterią o wzorach geometrycznych, roślinnych i mauretańskich.

Po okresie niszczenia życia zak. i kasat klasztorów (rewolucja franc., gallikanizm, józefinizm i Kulturkampf) w 2. poł. XIX w. zakony zaczęły się odradzać; zarząd zakonu podjął restaurację klasztoru i budowę nowej bazyliki MB na górze Karmel w Hajfie; zasłużonym projektantem i budowniczym był brat Jan Baptysta od Najśw. Sakramentu (Carlo Casini 1816–49), którego klasycystyczna bazylika na rzucie krzyża gr. z wysoką kopułą na tamburze wzniesiona została z ofiar wiernych (zebranych gł. przez brata architekta); w okresie eklektyz-

mu, historyzmu i modernizmu powstało szereg nowych neogot. i neorom. klasztorów karmelitanek i karmelitów bosych, jak np. w Somborze k. Osijeku, Wiedniu oraz Wadowicach; karmelitanki bose założyły neogot. klasztor we Lwowie (1889) i w Przemyślu (1900) oraz neorom. w Krakowie przy ul. Łobzowskiej (1903–05), wzniesiony pod kierunkiem architektów T. Styjeńskiego i F. Mączyńskiego, zatrudnionych również przy budowie klasztoru Karmelitów Bosych w Krakowie przy ul. Rakowickiej (1907–32).

2. Rzeźba – Program artyst. rzeźby, wspólny dla obu zakonów wyrastających z jednego pnia Karmelu, wzbożony został o nowe tematy hagiogr. po wyniesieniu na ołtarze nowych świętych i błogosławionych karmelitów bosych. Ze względu na ogromną popularność Teresy Wielkiej (patronki Hiszpanii), dedykowano jej wiele kościołów i kaplic we wszystkich prow. zakonu; w większości klasztorów znajdował się poświęcony jej ołtarz, jej statuę umieszczono natomiast w galerii fundatorów zakonów w bazylice św. Piotra na Watykanie w pobliżu rzeźby św. Eliasza (dłuta A. Cornacchini) oraz na kolumnadzie G.L. Berniniego, w której były ponadto figury 3 świętych karmelitów: Alberta Avogarda, Marii Magdaleny de Pazzi i Andrzeja Corsiniego. Wybitne walory artyst. ma rzeźba *Ekstaza św. Teresy Wielkiej* wykonana przez Berniniego w kościele S. Maria della Vittoria w Rzymie; Janowi od Krzyża zbudowano 1719–24 sanktuarium w Ubedzie o bogatym programie plastycznym w reliefowym retabulum i rzeźbie pełnoplastycznej; w XIX i XX w. liczne posągi świętych karm. oraz neogot. lub neorom. ołtarze wykonywano w pracowni rzeźbiarza F. Stuflessera w Sankt Ulrich w Tyrolu; dla Teresy od Dzieciątka Jezus zbudowano bazylikę-sanktuarium w Lisieux; Rafałowi Kalinowskiemu wzniesiono kaplicę-sanktuarium w Czernej z hagiogr. cyklem rzeźby reliefowej na sarkofagu projektu B. Chromego z Krakowa; powstało również popiersie Świętego dłuta Jury z Wadowic oraz Z. Trzczińskiej-Kamińskiej, a pełnoplastyczną rzeźbę w brązie wykonał M. Rudelli w Mediolanie, brat zaś Kazimierz Szczecina – w kamieniu (Wadowice, Czerna i Poznań).

Duże zastosowanie dla wystroju i uposażenia wnętrza kościołów i rezydencji od XVII w. miał czarny marmur dębnicki należący do klasztoru Karmelitów Bosych w Czernej; klasztor ten założył w Dębniku artyst. pracownię wyrobów marmurowych; sprowadzeni wł. mistrzowie B. Stopano i Sz. Spadi wykonali dla klasztorów w Czernej, Krakowie i Przemyślu m.in. marmurowe ołtarze, portale, balustrady, posadzki, epitafia, kominki, klatki schodowe; wyroby z marmuru zamawiano nie tylko do Krakowa, ale do wielu miejscowości w Polsce i na Litwie.

3. Malarstwo – Podobnie jak w rzeźbie, malarstwo przedstawiało tematy i treści ideowe karmelitów bosych, szczeg. odnoszące się do kultu MB i Józefa Oblubieńca, patrona Kongr. Hiszpańskiej, propagowanego przez Teresę Wielką (na 17 klasztorów zał. przez nią 11 oddała pod patronat św. Józefa); w każdym klasztorze karmelitanek i karmelitów bosych obowiązkowo znajdował się jego ołtarz, a ośrodkami, gdzie odbierał szczególną cześć był klasztor w Avili oraz św. Michała i Józefa w Krakowie. Kanonizacja Teresy Wielkiej (1622) spowodowała rozwój jej kultu i popularności w całej Europie; ikonografia Świętej obejmuje anonimowe repliki najstarszego portretu wykonanego 1576 za jej życia przez brata Juana de la Miseria oraz cykle biogr. ilustrujące jej działalność jako reformatorki i fundatorki, sceny objawienia i hist. wydarzenia; tematy Teresy podejmowali sławni malarze: J. de Ribera, Rubens, Velázquez, B.E. Murillo, G. de Crayer; we wszystkich klasztorach karmelitanek i karmelitów bosych na terenie całej Europy znajdowały się obrazy sztalugowe i liczne freski z życia fundatorki; w pol. prowincji 2 kościoły były pod wezw. św. Teresy – w Wilnie i Przemyślu, obydwa też klasztory i kościoły przyozdobiono w XVIII w. malarstwem iluzjonistycz-

nym ze scenami z życia św. patronki; klasztor krak. (przy ul. Kopernika) ma w zakrystii galerię obrazów sztalugowych z XVIII w. inspirowanych życiem Teresy; spośród rycin prezentujących sceny z jej życia najlepsze są serie wykonane przez A. Collaerta (Antwerpia 1613), C. Brunand (Lyon 1670) i A. van Wersterhauta (Rzym 1716), znane są także miedzioryty R. Collina, A. i J. Wierixów (Gabinet Rycin w Brukseli), M. Cabbbaeya, G. Eichlera.

W znacznym stopniu skromniejsza jest ikonografia → Jana od Krzyża – nieliczne były jego portrety przed beatyfikacją (1675); jego wyobrażenia w postaci obrazów kultowych pojawiają się później, m.in. z widzeniem Chrystusa i słowami *Domine Pati et contemni pro Te*; malarze najczęściej preferują spotkanie Jana od Krzyża z Teresą Wielką i towarzyszącymi jej siostrami; jego kanonizacja (1726) spowodowała malowanie licznych obrazów kultowych do karm. świątyń, natomiast wydanie dzieł Jana od Krzyża w Wenecji (1748) było ilustrowane rycinami F. Zucchiego, wykonanymi wg rysunków F. Zugna; Świętego rytowali również Wierixowie (Gabinet Rycin w Paryżu); w Polsce malowali go F. Smuglewicz (Warszawa) i P. Gołębiowski (Czerna).

Utalentowanym malarzem dla wł. Kongregacji św. Elższary był Flamandzcyk brat Łukasz od św. Karola (Charles Sibrecque 1612-82), który w pracowni artyst. w klasztorze S. Maria della Scala w Rzymie wykonał obrazy MB, św. Józefa, świętych Karmelu, a do kaplicy św. Teresy w tym kościele – serię 6 dużych obrazów oraz kilka do prezbiterium; jego liczne obrazy znajdują się w różnych klasztorach wł. (Monte Compatri, Terni, Montevegine, Caprarola, przy S. Maria della Vittoria w Rzymie); w Polsce zidentyfikowano 5 obrazów kultowych jego autorstwa: św. Józefa, 2 św. Teresy Wielkiej (*Przebiecie serca*) Kraków i Przemyśl oraz 2 św. Jana od Krzyża (tamże); znaczącym malarzem był Luigi Poggi OCD (1873-1958) – Maltańczyk, autor fresków w kopule bazyliki MB na górze Karmel w Hajfie oraz w kościele św. Szczepana w Bet-Garmaj w Palestynie (1932).

W sanktuarium Dzieciątka Jezus w Pradze znajduje się kolekcja obrazów z XVIII w. ilustrująca historię sanktuarium i łaski Dzieciątka Jezus; kaplica św. Rafała Kalinowskiego w Czernej ma współcz. obrazy z życia Świętego namalowane przez J. Kumalę z Krakowa.

M. Ventimiglia, *Historia chronologica priorum generalium latinorum ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, Na 1773; I. Chodynicki, *Wiadomości historyczna o fundacjach klasztorów Zakonu Karmelitańskiego, niedgdy w Polsce i Litwie, a później pod panowaniem Austrii, Rosji i Prus zostających*, Lw 1846; André de Sainte-Marie, *L'Ordre de Notre-Dame du Mont-Carmel*, Bg 1910; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wl 1912; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi I-II*, Kr 1918; C. de Villiers, *Bibliotheca carmelitana, notis criticis et dissertationibus illustrata I-II*, R 1927; B. Zimmerman, *Les saints déserts des carmes déchaussés*, P 1927; Edmondo Maria della Passione, *Cenni storici sui conventi dei padri carmelitani scalczi della provincia romana*, R 1929; P.T.M. Quagliarella, *Guida storico-artistica del Carmine Maggiore di Napoli*, Taranto 1932; Silverio de Santa Teresa, *Historia del carmen descalzo en España, Portugal y América I-XV*, Burgos 1935-52; Ambrosius a Santa Teresia, *Elenchus omnium superiorum generalium carmelitarum discalceatorum, primum congregationis italice (1600-1875) dein, post unionem congregationis hispanicae cum Italica, totius ordinis (1875-1936)*, AOCD 11(1936) 13-44; J. Hornungowa, *Lwowska plastyka rzeźbiarska XVIII wieku*, Arkady 3(1937) 117-124; Teresa Renata de Spiritu Sancto, *Unter dem Zepter der Friedenskönigin (1637-1937. 300 Jahre Karmel 1937)*, Kö 1937; Ambrosio a Santa Teresia, *Monasticon Carmelitanum seu Lexicon geographicum-historicum omnium fundationum universi Ordinis Carmelitarum ab initio eiusdem ordinis usque ad nostra tempora*, AOCD 22(1950) 45-144, 201-296, 381-480, 569-616; W. Tatariewicz, *Czarny marmur w Krakowie*, Kr 1953; T. Mańkowski, *Giuseppe Carlo Pedretti i jego polski uczeń*, BHS 16(1954) 251-257; A. Staring, *Der Karmelitengeneral Nikolaus Aude und die katolische Reform des XVI. Jahrhunderts*, R 1959; Felipe de la Virgen del Carmen, *La soledad fecundas santos desertos de carmelitas descalzos*, Ma 1961; O. Stegink, *La reforma del Carmelo Español, la visita canónica del general Rubeo y su encuentro con santa Teresa, 1566-1567*, R 1965, Avila 1993²; W. Tatariewicz, *O sztuce polskiej XVII i XVIII wieku. Architektura. Rzeźba*, Wwa 1966; Alberto de la Virgen del Carmen, *Historia de la reforma teresiana (1562-1962)*, Ma 1968; Jean de la Croix, *L'Iconographie de Therese de Jesus docteur de l'Eglise*, ECar 21(1970) 219-260; A. Deckert, *50 Jahre Karmeliten in Springersbach*, Springersbach 1972; tenże, *700 Jahre Karmeliten in Bamberg*, Bam 1972; J. Długosz, *Mecenat kultuwalny i dwór Stanisława Lubomirskiego, wojewody*

krakowskiego, Wr 1972; G. Kaster, B. Böhm, LCIK VII 144-147, VIII 463-468; *300 Jahre Karmeliten in Linz*, Linz 1974; B. Secondin, *Santa Maria Maddalena de'Pazzi. Esperienza e dottrina*, R 1974; V. Macca, DIP II 523-533; J. Smet, *The Carmelites. A History of the Brothers of Our Lady of Mount Carmel I-IV*, Darien (Il.) 1975-85 (Karmelici. *Historia Zakonu Braci Najświętszej Maryi Panny z góry Karmel I-IV*, Kr 1986); V. Drema, *Twórcy kościoła świętej Teresy w Wilnie*, BHS 38(1976) 297-298; *Karmelin Wien 1629-1878-1979*, W 1979; B.J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych w Polsce. Klasytory Karmelitów i Karmelitanek Bosych 1605-1975*, Kr 1979; L'Espagne Theresienne ou pelegrineage d'un Flamand a toutes les fondations de sainte Thérèse a Gand et á Bruxelles chez les carmes déchaussés, Fi 1981; B.J. Wanat, *Kult świętego Józefa Oblubienca NMP u karmelitów bosych w Krakowie*, Kr 1981; tenże, *Maryjne sanktuarium karmelitów bosych w Czernej. Przewodnik*, Kr 1981, 1992³; *Carmelo vivo. Figure ed aspetti*, Arenzano 1982; Maria Purificacion Fernandez, *Santa Teresa y „El Greco” (Lo divino y lo humano)*, Burgos 1982; J. Bieniarzówna, A.T. Piotrowski, *Sanktuarium Maryjne w kościele Ojców Karmelitów na Piasku w Krakowie. Dzieje kultu i kaplicy*, Kr 1983; M. Brykowska, *Studia nad architekturą baroku. Układy przestrzenne kościołów karmelitów bosych*, Wwa 1984; *Uit de Wereld Van de Carmel*, Amstelveen 1984; Onorio di Ruzza, *Sintesi storico-cronologica della Provincia romana dei Padri Carmelitani Scalczi*, R 1987; B.J. Wanat, *Matka Boska Szkaplerzna w Czernej. Studium ikonograficzno-historyczne*, Kr 1988; E. Nitowska, *The 1987 Preliminary Season in the Wadi es - Siah, Mount Carmel Project 1987*, Carmel in the World 3(1989) 168-178; F. Antolin, *San Juan de la Cruz en Segovia*, Segovia 1990; *Dio parla nella notte. Vita, parola, ambiente di san Giovanni della Croce*, Ma 1990 (*Bóg mówi pośród nocy. Święty Jan od Krzyża. Życie - nauka - czasy*, Kr 1991); B. Velasco Bayon, *Historia del Carmelo Español I-III*, R 1990-94; *Basilica Corpus Domini dei Padri Carmelitani Scalczi*, Mi 1991; M. Brykowska, *Architektura karmelitów bosych w XVII-XVIII wieku*, Wwa 1991; R.M. López Melús, *VII centenario del Carmelo en Zaragoza*, Onda 1991; D. Howard, *The Dictionary of Art*, NY 1996, V 777-779; D. Nowacki, *Kościół pod wezwaniem Świętego Krzyża i dom zakonny (plebania) w Milatynie Nowym*, w: *Kościół i klasztorzy rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, Kr 1996, IV 65-82; Onorio di Ruzza, *Quattro secoli di cultura. Profili bio-bibliografici degli scrittori e artisti della Provincia Romana dei Carmelitani Scalczi (1597-1997)*, Archivum bibliographicum Carmeli Teresiani 32, R 1996; R. Róg, *Karmelici - duch - historia - kultura*, Kr 1997; B.J. Wanat, *Kult Matki Bożej w klasztorze Ojców Karmelitów na Piasku w Krakowie i jego promocja w Polsce*, Folia Historica Cracoviensia 4-5(1997-98) 185-213; J. Zieliński, *Historia wspólnoty pustelników w Wadi es-Siah. Nowa rekonstrukcja w świetle ostatnich badań archeologicznych na górze Karmel*, Lb 1997; P.F. Neumann, *Die Unbeschuhten Karmeliten in Galizien (1880-1911)*, w: *Institutum Historicum Teresianum*, R 1998; B.J. Wanat, *Kult taskami słynącego obrazu Matki Bożej Berdyczyńskiej zwornikiem jedności chrześcijan Wschodu i Zachodu*, w: *Nosićielka Ducha. Pneumatofora, Materiały z kongresu mariologicznego. Jasna Góra 18-23 sierpnia 1996 roku*, Lb 1998, 409-433; tenże, *Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie*, Kr 1998; J. Zieliński, *Tajemnice góry Karmel*, Kr 1998.

Józef Wanat

KARMELITAŃSKI RYT, obrządek obowiązujący w zak. → karmelitów od ok. 1200 na mocy przepisu reguły → Alberta Avogarda, nakazującego odmawianie godzin kan. „wędług ustanowienia ojców świętych i zatwierdzonego przez Kościół zwyczaj”, co rozumiano jako zalecenie przyjęcia lokalnego obrządku bazyliki Grobu Chrystusa, powstałego z połączenia miejscowych obrzędów Wielkiego Tygodnia z elementami → galijskiego rytu mszy i brewiarza, przyniesionymi przez duchowieństwo galijskie towarzyszące krzyżowcom; karmelici zmuszeni 1235 przez najazdy saracenów emigrować do Europy, przeszczerpili tu kult rodziców NMP, Joachima i Anny, oraz rozpowszechnili święto Poczęcia NMP, utrwalając tym samym w zakonie → jerozolimską liturgię; zrezygnowali z niej 1586 na rzecz liturgii rzym. karmelici reformy terejańskiej, a po Soborze Wat. II karmelici trzewickowi.

Kapituła gen. zakonu 1312 zatwierdziła jako obowiązujące *Ordinale*, oprac. przez Siberta de Beka (zm. 1332); zachowano w nim zasadnicze ceremonie mszy w rycie rzym. i szereg drobnych zwyczajów oraz wprowadzono niektóre święta, np. → Boże Ciało; 12 razy w roku rozdzielano komuniję wszystkim zakonnikom, zaniechano komunii pod dwiema postaciami, utrzymującej się w zakonie do końca XIII w.; w tabernakulum przechowywano 2 hostie: dla chorych i dla pobożności modlących się w chórze.

Z czasem mnożono rubryki mszalne i brewiarzowe, co jednak nie naruszyło specyficznych dla zakonu cech prostoty i archaizmu; ze względu na jego maryjny charakter *Ordinale* wprowadziło recytację antyfony → *Salve Regina* na zakończenie mszy, a śpiewanie jej – na koniec komplety, zaniechane